

Harezmi Türkçesinde Kökteş Zarflar ve Edatlar Cognate Adverbs and Postpositions in Khwarezmian Turkish

DR. ÖĞR. ÜYESİ ESİN AĞCA*

Öz

Türk dilinde yeni nesne, kavram ve eylemler, genellikle kök ya da gövde durumundaki sözcüklere ekler getirilerek karşılanmaktadır. Tarihsel dönemlere ait Türk dili metinlerinde nesne veya kavram adları ile bunları niteleyen sözcüklerin ve eylemlerin büyük çoğunluğu bu kural çerçevesinde oluşmuştur. Diğer taraftan, Türk dilinde özellikle zarf, edat ve bağlaç türündeki sözcüklerin oluşumu, belirli bir düzen içinde sözcük türeten eğilimden farklıdır. Buna göre, Türk dilinde zarf, edat ve bağlaçların azımsanmayacak bir kısmı, fiillere getirilen zarf-fiil ekleri ile isimlere getirilen bazı çekim eklerinin kalıplaşması, ardından sözcükselleşmesi ve gramerlemesiyle meydana gelmiştir. Tarihsel Türk dili alanlarında bu yolla oluşmuş zarf, edat ve bağlaçlar, metinlerin ait olduğu yazı dili çevresine göre değişkenlik gösterdiği gibi aynı yazı dili çevresinde de farklılık göstermektedir. Buna göre tarihsel Türk dilinin diyalektikal öğelerini en yoğun biçimde barındıran metinlerin ait olduğu Harezmi Türkçesinde, aynı kökten farklı eklerle ya da eklerin kalıplaşmasıyla oluşmuş zarflar ve edatlar bulunmaktadır. Makalede, Harezmi Türkçesi metinlerinde farklı eklerle oluşmuş kökteş zarflar ve edatlar tespit edilmiş, her bir zarf ve edat ayrı ayrı ele alınarak örneklendirilmiş, farklı eklerle oluşmuş biçimler değerlendirilmiş, son olarak kökteş zarflar ve edatların oluşum şekilleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Harezmi Türkçesi, sözcükselleşme, gramerleşme, zarflar, edatlar

Abstract

In the Turkic language, new objects, concepts, and actions are generally expressed through the addition of suffixes to words in their root or stem forms. In texts of the Turkic language belonging to historical periods, the vast majority of object or concept names, as well as the words that qualify them and the verbs, have been formed in accordance with this principle. On the other hand, in the Turkic language, the formation of words, especially those belonging to the categories of adverbs, postpositions, and conjunctions, differs from the regular processes of word formation. Accordingly,

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, esinagca@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1678-1422.

Geliş/Arrival: 01.04.2026
Kabul/Accepted: 20.05.2026
Yayın/Published: 25.06.2026

This work is licensed under a CC
Attribution 4.0 International Licence.

© Söylem and Author(s)

Alıntılama/Cite as: Ağca, Esin (2026). "Harezmi Türkçesinde Kökteş Zarflar ve Edatlar". *Söylem* 11(2): 960-980
Doi: 10.29110/soylemdergi.1920739

in the Turkic language, a considerable number of adverbs, postpositions, and conjunctions have arisen through the conventionalization of converb suffixes attached to verbs and certain inflectional suffixes attached to nouns, followed by their lexicalization and grammaticalization. In the historical domains of the Turkic language, adverbs, postpositions, and conjunctions formed in this way vary depending on the written language tradition to which the texts belong and also display variation within the same written language tradition. Accordingly, in Khwarezmian Turkish, to which belong the texts that most intensively contain the dialectical elements of the historical Turkic language, there are adverbs and postpositions formed from the same root through different suffixes or through the conventionalization of suffixes. In this article, cognate adverbs and postpositions formed with different suffixes in Khwarezmian Turkish texts have been identified; each adverb and postposition has been examined individually and exemplified; the forms formed with different suffixes have been evaluated; and finally, the formation patterns of cognate adverbs and postpositions have been sought to be demonstrated.

Keywords: Khwarezmian Turkish, lexicalization, grammaticalization, adverbs, postpositions

GİRİŞ

Dilbilimi araştırmalarında dillerdeki sözcük birimler cümle içindeki yerlerine ve anlamlarına göre türlere ayrılmakta ve buna göre değerlendirilmektedir. Sözcükler, kimi araştırmalarda anlamlı sözcükler ve görevli sözcükler olmak üzere iki temel ayrıma göre tasnif edilirken kimi araştırmalarda alt türleri de göz önünde bulundurularak daha ayrıntılı tasnifler yapılmıştır. Sözcük birimler kimi gramerlerde ise isim kökenli sözcükler ve fiil kökenli sözcükler olarak yine iki temel kategoride ele alınmaktadır (Çetin, 2016, s. 3). Türk dili gramerlerinde zarflar, bazı çalışmalarda bağımsız bir sözcük türü, bazı çalışmalarda görevli bir sözcük türü, bazı çalışmalarda ise söz dizimsel bir öge olarak ele alınmıştır.¹

Bir taraftan evrensel dilbilimi araştırmalarında bir taraftan da Türk dili gramerlerinde kimi sözcüklerin özellikle sıfat, zarf ve edat türlerinden hangisine dahil olduğu meselesi ile ilgili belirsizliklere ve tartışmalara değinilmiş ve bu konuda çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Bu belirsizlikler ve buna bağılı tartışmaların sebeplerinden biri, sıfat ve zarflar ile edatların diğer dillerdeki benzer durumlardan hareketle dilbilimi araştırmalarında da ikincil / üçüncül sıradaki sözcük grupları içinde yer almasındandır. Örneğin Jespersen'in tasnifinde, sözcüklerin seviye teorisinde zarflar, anlamlı birimler, adlar ve sıfatlardan sonra üçüncüller arasında yer almaktadır (Çetin, 2016, s. 4). Öte yandan pek çok dilde olduğu gibi Türk dilinde de zarfları oluşturan özel eklerin olmaması, var olan özel eklerin de zamanla işlevlerini kaybederek ortadan kalkması, bazı sözcüklerin cümle içinde hem sıfat hem zarf ve hatta hem de edat ve bağlaç olarak görev almaları, zarf türünün varlığının tartışılmasına yol açmıştır (Çetin, 2016, s. 6-7).

Türk dili araştırmalarında zarf, genellikle sıfatları, fiilleri ve kendi türünden olan sözcükleri zaman, yer, durum ve miktar bakımından niteleyen sözcükler olarak tanımlanmıştır. Muharrem Ergin (1988, s. 244) zarfları, "*Zarf, kelime gruplarında sıfatın, fiilin veya başka bir zarfın anlamını değıştiren isimlere verilen addır, zaman, yer, hâl ve miktar isimleridir.*" şeklinde tanımlar. Zeynep Korkmaz da

¹ Türk dili araştırmalarında zarflarla ilgili yaklaşımlar hakkında kapsamlı bilgi için bk. (Çetin, 2016, s. 14-26).

(2003, s. 451), “Zarflar, fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden ve zarf niteliğindeki sözlerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, durum, azlık, çokluk, bildirme, pekiştirme ve sorma gibi çeşitli yönlerden etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin duruma getiren sözlerdir.” şeklinde tarif etmiştir. Zarfların Türk dili gramerlerindeki tanımları benzerlik göstermekle birlikte, araştırmacıların verdikleri örneklerin ne kadarının zarf olduğu tartışılmış ve hâlâ tartışılmaktadır. Kimi gramerlerde zarf olarak verilen sözcüklerin aslında edat oldukları; buna karşılık edat olarak verilen sözcüklerin ise zarf olduklarına yönelik görüşler ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Funda Kara (2009, s. 1281-1300), zarfları edatlardan ayırmak için sözcüklerin cümle içindeki yerlerine, anlamlarına, biçimlerine, kullanılışlarına ve bağlamına göre adlandırılması gerektiğini, sözcükleri anlam ve görev elemanı olarak tasnif etmek gerektiğini ifade eder. Leyla Karahan (2014, s. 931-937) da Türk dili gramerlerindeki zarf terimi ve kapsamı ile ilgili olarak, gramercilik geleneğimizin doğu ve batı gramercilik geleneklerinden etkilendiğini ve zarfın kapsamı ile ilgili sorunların ortaya çıktığını kaydeder. Karahan, gramerlerde zarf olarak gösterilen sözcüklerin, işlevleri ve kapsayıcılıkları göz önünde bulundurulduğunda sıfat olarak da adlandırılabilceğini ifade eder.

Türk dilinde özellikle zaman zarfları ve yer-yön zarfları gerçek zarf olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte fiillerin önüne gelerek onları niteleyen durum zarfları, genellikle cümle içindeki konumlarına ve anlamlarına göre zarf görevi üstlenmişlerdir. Türk dilinde zarfların bu durumu, dünyadaki diğer diller için de söz konusudur. Bu bakımdan dilbilimi çalışmalarında zaman ve yer-yön zarfları *adverb* “zarf”, diğer zarflar ise *adverbial* “zarflık” sözcükler olarak değerlendirilmiştir (Çetin, 2016, s. 3-4).

Türk dili gramerlerinde edatlar ise, genellikle görevli sözcükler olarak tanımlanmıştır. Cümle başında yer alan kimi sözcükler bazen zarf bazen edat bazen de bağlaç olarak adlandırılmışlardır. Pek çok araştırmada ifade edildiği gibi bu sözcükleri birbirinden ayırmanın yolu, anlam, işlev ve bağlamdır. Bununla birlikte Türk dilinde zarfların ve edatların oluşum şekilleri ve geçişkenlikleri benzer ya da aynı olduğu, zarflardan edatlara ve bağlaçlara uzanan bir gelişim söz konusu olduğu için cümle içinde bu sözcük türlerinin birbirinin yerini alması doğaldır. Mesela *teg-* fiiline eklenen *-i* zarf-fiil ekiyle meydana gelen *tegi* sözcüğü “ulaşarak, dokunarak” anlamıyla zarflaştıktan sonra, zarf-fiil ekinin donuklaşmasıyla miktar bildiren edata dönüşmüştür (Erdal, 2004, s. 334). Yine *ud-* “takip etmek, peşinden gitmek” fiiline eklenen *-u* zarf-fiil eki, “takip ederek, peşinden giderek” anlamlı bir zarf üzerinden “ve, ile” anlamlı bağlaça dönüşmüştür. Buna göre Türk dilinin erken tarihli metinlerinden itibaren fiil kökenli sözcüklere gelen zarf-fiil eklerinin donuklaşmasıyla zarfların ve edatların meydana geldiği ifade edilebilir. Korkmaz (1994), Türk dilinde zarfların, edatların ve bağlaçların birçoğunun isimlere ve fiillere gelen çekim eklerinin kalıplaşmasıyla meydana geldiğini birçok örnek üzerinden tanımlamıştır.

Dilbilimi araştırmalarında katmanlaşma (*layering*) ya da aynı anda var olma (*coexistence*) olarak adlandırılan teoriye göre herhangi bir sözcük birim, sözcükselleşirken ya da gramerleşirken dilde sözcük birim ve gramerleşmiş birim bir arada yer alabilmektedir (Çetin, 2016, s. 45). Bu teoriye göre sözcükselleşmiş ya da gramerleşmiş şekil, belli bir süre sonra sözcük birimi ortadan kaldırmaktadır. A sözcük birimi, sözcükleştikten ve gramerleştikten sonra bir süre daha varlığını devam ettirebilmekte, daha sonra yerini tümüyle sözcükselleşmiş, gramerleşmiş B'ye bırakmaktadır: [A >

{A, B} > B] Bu dilbilim teorisi Türk dilindeki sözcükselleme ve gramerleşme teorileri ile ortaya çıkan bazı zarf ve edatlar için söz konusu olabilir; ancak bunu bütün örnekler için ifade etmek doğru olmaz. Mesela *adak* “ayak” sözcüğü, Eski Türkçede gramerleşerek “(bir olay, mekân ya da zamanın) sonunda” anlamıyla edata dönüşmüş olmakla birlikte sözcük birim organ adı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bununla birlikte Türk dilinde fiil kök ya da gövdelerinin özellikle /A/ ve /B/ tipli zarf-fiil ekleri başta olmak üzere bazı eklerle kalıplaşması ya da isim soylu sözcüklerin isim çekim ekleriyle donuklaşması yoluyla belirli sözcük türlerine dönüştükleri, fiil kökenli sözcük birimlerindeki kalıplaşmış şekillerin genellikle ilk önce zarflaştıkları, bir süre zarf ve edat olarak görev yaptıkları ve daha sonraki süreçte zarf görevlerini bırakarak sadece edat olarak kullanıldıkları ifade edilmelidir. Buna göre Türk dilinde fiil halindeki sözcük birimlerin bir kısmı, eklerle kalıplaşıp ilk önce sözcükselleşerek zarf (A) olmuş, ardından gramerleşerek edata (B) dönüşmüş, bir süre zarf ve edat formlarında kullanılmış (A, B) ve en sonunda sadece edat (B) olarak yaşamaya devam etmiştir.

Makalede, Harezmi Türkçesi metinlerinde aynı kökten türemiş ve donuklaşarak sözcükselleşme yoluyla zarflara ya da gramerleşme yoluyla edatlara dönüşmüş sözcükler bir araya getirilmiş, örneklerle anlamları ve işlevleri değerlendirilmiş ve son olarak aynı kökten aynı tür ve anlamlı sözcüklerin neden farklı eklerle oluştuğu meselesi yorumlanmıştır. Makalede, Eski Türkçe metinlerde aynı kökten geldiği bilinen *ast ~ astın*, *iç ~ içre ~ içgerü*, *taş ~ taşgaru ~ taşra*, *üst ~ üstün* gibi zarf ve edatlar, Eski Türkçe metinlerle birlikte neredeyse bütün tarihsel Türk dili alanlarının donuklaşmış sözcükleri oldukları için değerlendirilmemiştir. Yine Harezmi Türkçesi metinlerinden itibaren görülen kökteş *soñ ~ soñra* zarf ve edatları da *soñra* edatının açık ve yaygın bir sözcük birim olmasından dolayı ele alınmamıştır.

1. *barça ~ barı* “bütün, hep; tümüyle, tamamıyla”

Genel Türk dilinin hem sözcük birimsel hem de gramatikal işaretleyicisi olarak en yaygın kullanılan sözcüklerinden biri olan *bar* sözcüğü, erken tarihli metinlerden itibaren semantik ve sentaktik bakımdan çeşitlilik göstermiştir (Ağca, 2015, s. 83-101). Eski Türkçede genellikle *bar* şeklinde uzun ünlülü gösterilen sözcük (Clouston, 1972, s. 353), *barım* “varlık, zenginlik”, *barlıg* “zengin” gibi başka sözcüklere kaynaklık ettiği gibi isim çekim eklerini alarak sıfat, zarf ve zamir türünden belirsizlik sözcüklerini de meydana getirmiştir.

Tarihsel Türk dili alanlarında *bar* sözcüğünün isim çekim eklerini alıp donuklaşma yoluyla sözcükselleştiği en yaygın tanığı *barça*’dır. *barça* sözcüğü, *bar* isminin +çA ekiyle erken dönemde donuklaşmasıyla “hep, bütün” anlamı kazanmış (Clouston, 1972, s. 357), ardından cümle içindeki yerine ve anlamına göre sıfat, zarf ve zamir olarak görev üstlenmiştir. Hatta Orta Türkçe metinlerde *barça* sözcüğü, *barçan* “tamamen” ve *barçağun* “hep birlikte” şekillerinde genişleyerek zamir formlarına da dönüşmüştür (Boeschoten, 2023, s. 71-72).

Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinlerde de *barça* sözcüğünün sıfat ve zamir örnekleri olmakla birlikte aynı zamanda aşağıdaki örneklerde “tümüyle, tamamıyla” anlamıyla zarf görevinde kullanılmıştır:

Özi kaldı üç oğul hem üç kelinler yetegü / Barça öldi yop tükendi küfr ü zulmet [bid’ati] (KEl 22v 15), Bular barça aydılar: ey ata bu nasihatlarını yat kişige kılgu (KEl 69r 19), Andın soñ barça öre kopup Yusufğa hıdmet kıldılar (KEl 105r 3); Andın soñ hêç neerse yok,

barçadın ilk turur, barçadın soñ takı ol turur tedi (NF 51/6-7), Peygāmbar ‘as yalguz takı bir neçe kişi kaldı, özgeleri barça müteferrik boldılar (NF 72/2), Ol tüşni barçağa eşittürdi (NF 105/9).

Türk dilinin diğerk tarihsel alanlarında olduğu gibi Harezmi Türkçesi metinlerinde de *barça* sözcüğü eksiz ya da çekim ekleri ile zamir görevinde de tanıklanmaktadır: *Yūsufnuñ yēti kat serayı bar erdi, barçasınıñ tamı altun kümüş birle bezeklig, yığaçları ‘akik birle* (KE_T 138b 1-3); *Aymışlar: Yūsufnuñ yēti kat sarāyı bar ērdi, barça tamları altun kümüş birle bēzeklig, yığaçları ‘akik birle* (KE_L 101r 21-101v 1).

barı sözcüğü ise, tarihsel Türk yazı dillerine ait sözlüklerde ya hiç ifade edilmemiş ya da genellikle *bar* madde başında değerlendirilmiştir. Gerard Clauson (1972, s. 353) *bar* maddesinde sözcüğün anlamları ve örneklerini verdikten sonra sözcüğün *barı* şekline dair örnekleri “*about a dozen other occurrences*” (yaklaşık bir düzine diğerk kullanım) genellemesi ile vermiştir. Clauson, burada *bar* ve *barı* örneklerinin hangi anlam ve göreve sahip olduğu ile ilgili bir izahta bulunmamıştır. Sözcüğün tarihsel Türk dili alanlarındaki ilk örnekleri Karahanlı sahasına ait eserlerden Kutadgu Bilig’de geçmektedir. Ardından Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesinde “hep, bütün; tümüyle, tamamıyla” anlamında yaygınlaşmıştır. Hatta Türk dilinin bu dönemlerinde *barı*, aynı zamanda olumsuz fiilleri “asla, hiç” anlamıyla ve zarf göreviyle nitelemiştir (Ağca, 2025, s. 551-564).

+I iyelik ekinin kalıplaşmasıyla zarf türünde sözcükselleşmiş *barı* sözcüğünün Harezmi Türkçesine ait aşağıdaki örneklerinde “tümüyle, hep” anlamı açıkça anlaşılmalıdır:

Kāfirler Resūlga münkir erdiler. Sübhāna’llāh biz barı müsülmān-biz ve yana kāfirler bir pāre yığaçı yonup Tenri tēyü tapundılar, mundağ ‘aziz arıg başını peygamberlikga kabul kılmadılar, elhamdü li’llāh biz barı neçe yüz yıldın soñ ikrār kılduk, Muhammed Resūlu’[lāh] tēyür-miz (KE_L 208r 2-4), İsrāfilni körseñ kerek erdi, men barı kördüm yaşı yüzünde deryā olup akar, içinde kime yörise bolgay (KE_L 209v 6-7). Barı bardılar, yalwardılar, Mūsī icabet kıldı, du ‘ā kıldı (KE_T 180a 17).

Aşağıdaki örnekte *barı* sözcüğü, +n morfemiyle genişleyerek aynı anlamı ifade etmiş, aynı işlevi yerine getirmiştir. Zaten sözcükselleşerek “tümüyle, tamamıyla” anlamında ve zarf görevinde olan *barı* sözcüğünün bu örnekte +n morfemiyle genişlemesi, Türk dilinin pek çok alanında zarf ve edat türünden sözcükler ile bazı eklerde rastlanan bir durumdur (Karahani, 2012, s. 219-236). *barı* sözcüğü, bu eğilime uygun bir şekilde *barın* “tümüyle, tamamıyla” şeklini almıştır: *Yūsuf aydı: Keltürgeñ bizā atleriñizni me kabül kıldım, aşlık bēreyin, kalğan işleriñizni barın bütüreyin, yolğa köndüreyin, tip olarnı sewündürdi* (KE_T 141a 14-16).

barı sözcüğü, aşağıdaki örneklerde ise +nI yükleme hâl ekini alarak zamir türüne dönüşmüştür: *Cüftüm aydı: Andağ erse, yā Cābīr, hēç hacālat kıлмаğıl barını ileginde kodğıl* (NF 29/6-7), *Ol miskin dervişliki ‘acizliki birle mülkinde barını bizke tasarruf kıldı. Özleriñge kerek erken cümle barını öñümüzde keltürdi* (NF 254/5-6).

Genel Türk dilindeki yaygın *barça* sözcüğü ile birlikte Karahanlı Türkçesinde temsil edilmeye başlanan *barı* sözcüğünün, aynı kökten farklı eklerle türemiş aynı anlam ve işleve sahip olduğu anlaşılmalıdır. Her iki sözcük de Harezmi Türkçesi metinlerinde aynı anlam ve işlevlerle tanıklanmaktadır. Türk yazı dillerindeki tanıklardan hareketle *barça* sözcüğünün erken dönemde yazı diline dahil olduğu, *barı* sözcüğünün ise daha geç dönemde temsil edildiği anlaşılmalıdır. *bar* isim köküne bir taraftan +çA ekinin gelmesi ve donuklaşmasıyla, diğerk taraftan da +I iyelik ekinin

gelmesi ve donuklaşmasıyla zarflaştığı görülmektedir. O halde *barça* ve *barı* sözcükleri, ortak *bar* köküne eklenen farklı isim çekim ekleriyle sıfat, zarf ve zamir türlerinde sözcükselleşmiştir.

2. *tegi* ~ *tegrü* “(mekânsal) -A kadar, (zamansal) -IncAyA kadar”

Türk dilinin yaygın fiillerinden *teg-* fiili, hem kök halinde hem de türevleriyle birlikte fiilin gerçek anlamından metaforik anlamlara ve gramerleşerek dilbilgisel bir işaretleyiciye varıncaya kadar geniş bir yelpaze sunar (Aka, 2024, s. 1592-1625). Ekin tarihsel Türk yazı dillerinde *tegin-*, *teğür-*, *tegzin-*, *teginç*, *tegzinç*, *teginlig*, *teginimsiz* gibi türevleri metaforik anlamlarıyla yaygınlık kazanmıştır. Hatta bunlardan *tegin-* fiilinin Eski Uygurca metinlerde gramerleşerek fiil birleşmelerinin yardımcı fiil unsuruna dönüştüğü de bilinmektedir (Erdal, 2004, s. 247).

Türk dilinde *teg-* fiili, türeme yoluyla başka sözcüklere kaynaklık ederken erken tarihli metinlerden itibaren *-i* zarf-fiil ekiyle donuklaşarak Türk dilinin yaygın edatlarından birine de kaynaklık etmiştir (Gabain, 1988, s. 94; Şirin, 2016, s. 289). Tarihsel Türk yazı dillerinde “(bir yere) kadar, (zamansal bakımdan) -IncAyA kadar” anlamlarında kullanılan *tegi* edatının (Clouston, 1972, s. 477-478) Eski Türkçeden sonraki tarihsel Türk dili alanlarında *dègi*, *tegin*, *tègin*, *degin*, *deyin*, *teginçe*, *deginçe*, *teginç* şeklinde varyantları da vardır (Hacıeminoğlu, 2015, s. 93-95; Li, 2004, s. 470-475; Boeschoten, 2023, s. 327).

Kıyâmetğa tegi hayz tişilerde mirâs kaldı (KE_L 12r 2-3), *Bir yılka tegi êkkişer rek’at namaz kıldı* (NF 10/13), *Neçeke tegi bu kâfırlar zahmatını, meşakkatlarını körer-biz?* (NF 11/5), *Üç künke tegi heç şahra kodmadın istediler, bulmadılar* (NF 20/6-7).

Eski Türkçedeki *tegi* edatının Harezmi Türkçesindeki yaygın örneklerinin yanı sıra edatın bu çevrede aynı anlam ve işleve sahip *teginçe* varyantına da rastlanır:² *Ol taht Mescidü’l-Harâm teginçe erdi. Taht üze bir kürsi er[di], Ka’be teginçe erdi* (KE_T 09b 17-18), *Yerni suwka teginçe kazalıtı, taş temür birle tam kılalıtı, yer yüziğe tegmişde temür birle tamı ediz koparalıtı* (KE_T 335a 8-9).

Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerindeki *tegi* edatı, Harezmi Türkçesi metinlerinde tarihsel Türk lehçelerinde varlığını devam ettirirken, Harezmi Türkçesi metinlerinden itibaren aynı anlam ve işlevde ayrıca *tegrü* edatı da görülür. *tegrü* de *tegi* gibi “-A kadar” anlamlı edat görevindedir. Harezmi Türkçesinde *tegrü* ve *tègrü* şeklinde görülen edat, Kıpçak Türkçesinde *tegrı*, *degri* ve *deyri* şekillerindedir (Boeschoten, 2023, s. 328). Edatın kökeni hakkında farklı görüşler olmakla birlikte genellikle *teğür-* fiilinin yine ünlü zarf-fiil ekiyle birleşmesi ve donuklaşmasıyla meydana geldiği kabul edilmektedir. Necmettin Hacıeminoğlu (2015, s. 95-97), *tegrü* edatının Annemarie von Gabain’in (1988, s. 95) *teğür-* fiilinden geldiğine dair düşüncesine katılmakla birlikte, *teg+re* şeklinde de meydana gelmiş olabileceğini düşünür. Edatın bu düşünceye benzer bir şekilde *tegi-rü* şeklinde *tegi* edatından türediğini iddia eden görüşler de vardır (Demirbilek, 2008, s. 98). Bununla birlikte *tegrü* edatının, Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesi ile diğer tarihsel Türk dili alanlarında yaygın olarak tanıklanan *teğür-* “değdirmek, ulaştırmak” fiilinden (<teg-ür-) meydana geldiği açıktır (Boeschoten, 2023, s. 328).

² Harezmi Türkçesi metinlerinde *teginçe* sözcüğü, *tegi* edatının varyantlarından biri olarak kabul edilmiştir. Buna göre Harezmi sahasındaki *teginçe* sözcüğündeki genişlemeyi, Eski Oğuz Türkçesindeki *degin* ile ilişkilendirmek mümkündür. Diğer taraftan *teginçe*’nin, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ölçü bildiren *teginçe* “miktarınca, kadar” sözcüğü ile de ilgili olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Baş adakğa tegrü cümle mevliniñ ālaları (KE_L 65v 11), ançada konağdın māl alğalı barur boldılar erse kurtka aydı: Bu iş bütse Reyyn pād-şāh ölgendin soñ Rūmdın çerig kelgey halknı emgetgey, kişiler ölgeyler kıyāmetğa tegrü maña yazuk bolğay tēp kurtka bu sözni korkup Reyyn pād-şāhğa barıp aydı (KE_L 88r 6-9), ey melik imdige tegrü sewüglüküm mecāzī erdi (KE_L 90v 18-19); Bir ayka tegrü otun yığdılar takı yandurdılar (NF 217/6). Emdi men seni sewdüm, kerek kim üç küñge tegrü men saña konuk bolsam, kündüz takı seniñ ewünđe tursam, keçe takı seniñ ewünđe yatsam tedi[m] erse, ol enşari takı: Andağ bolsun, tēdi (NF 413/7-9), Bu yerke tegrü okıdı erse, men takı okıdım (NF 8/2-3).

Aynı anlam ve işlevlere sahip *tegi* ve *tegrü* edatlarının *teg-* fiil kökünden türedikleri anlaşılmaktadır. Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde *teg-* fiil kökünden eklenme ve donuklaşma yoluyla gramerleşerek edat türünden bir sözcüğe dönüşen *tegi* edatının yanı sıra aynı fiil kökünden türemiş *teğür-* fiilinin de yine ünlü zarf-fiil ekinin donuklaşmasıyla aynı anlam ve işlevde başka bir edat meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Türk dilinde *tegrü* edatının Harezmi Türkçesi metinlerinden itibaren görülmeye başlanması, edatın diyalektikal bir unsur olarak yazı diline yeni dahil olması ile; Harezmi Türkçesi ve diğer tarihsel Türk lehçelerinde *tegi* edatı ve türevlerinin kullanılmaya devam etmesi ise Türk yazı dili geleneğinin devamlılığı ile izah edilebilir. Öte yandan Eski Türkçe metinlerden itibaren zarfların ve edatların, fiillerin daha çok -(X)t-, -(X)n-, -(X)ş-, -(X)r- çatı ekli şekilleri üzerine gelen ünlü zarf-fiil eklerinin donuklaşmasıyla meydana geldiği de bilinmektedir (Erdal, 1991). Türk dilindeki bu eğilim çerçevesinde *tegrü* edatının da *teg-* fiilinin -(X)r- ettirgenlik ekini almış formu üzerinden yine ünlü zarf-fiil ekiyle meydana geldiği anlaşılmaktadır.

3. öte “başka; diğer taraf” ~ ötgürü ~ ötrü “sebebiyle, yüzünden”

Eski Türkçede *öt-* fiili, kendisinden önceki ismin yüklem, yaklaşma ve ayrılma durum ekli tamlayıcılarına göre anlam kazanmıştır. Buna göre *öt-* fiili, isim + yüklem hâl eki + *öt-* “to cross” (geçmek), isim + yaklaşma hâl eki + *öt-* “to penetrate into (something)” (bir şeyin içine nüfuz etmek) ve isim + ayrılma hâli eki + *öt-* “to pass right through (something)” (bir şeyin içinden doğrudan geçmek) sıralanışlarında farklı anlamlar yüklenmiştir (Clauson, 1972, s. 39). Fiilin Eski Türkçedeki anlamı, Harezmi Türkçesi ve tarihsel Türk lehçelerinde de korunmuştur (Boeschoten, 2023, s. 223-224).

Türk dilinde *öte* “diğer taraf” zarfı ile tarihsel Türk dili alanlarında *ötgürü*, *ötürü*, *ötrü* “sebebiyle, yüzünden, -dAn dolayı” şeklinde varyasyon gösteren edatın kaynağı *öt-* fiilidir. Eski Türkçede *öt-* fiilinden türemiş *ötgür-* ve *ötür-* fiilleri, Türk dilinin yaygın sebep ifade eden *ötgürü* ve *ötürü* edatlarını meydana getirmiştir. Eski Türkçede *ötgür-* fiili, “to cause to pass through” (Bir şeyin geçmesine sebep olmak) anlamındadır ve *öt-* fiilinden -gUr- ettirgenlik ekiyle türemiştir (Clauson, 1972, s. 52). Diğer taraftan yine *öt-* fiilinden -(X)r- ettirgenlik ekiyle meydana gelmiş *ötür-* fiili de “to cause to pass through” (Bir şeyin geçmesine sebep olmak) anlamındadır (Clauson, 1972, s. 68). Eski Türkçede hem *ötgürü* hem de *ötürü* ve bunun orta hece ünlüsünün düşmesiyle kısalmış şekli olan *ötrü*, kaynağı *öt-* fiili olan ve iki ayrı ettirgenlik ekiyle genişlemiş olan *ötgür-* ve *ötür-* fiillerine gelen -U zarf-fiil ekinin donuklaşmasıyla meydana gelmişlerdir (Clauson, 1972, s. 54, 64; Gabain, 1988, s. s. 94; Erdal, 1991, s. 751-752; Azılı, 2021, s. 55-62). Harezmi Türkçesinde de edatın hem *ötgürü* hem de *ötrü* şekillerine rastlanmaktadır (Boeschoten, 2023, s. 225).

Kaynağı *öt-* fiili olan Eski Türkçedeki sebep edatları *ötgürü* ve *ötrü*, Harezmi Türkçesinde aynı anlam ve işlevlerle kullanılmaya devam etmiştir. Aynı kökten türemiş ve aynı anlam ve işlevde kullanılmış edatların Harezmi Türkçesinde yine iki farklı formda kullanılmaya devam etmesi, bu edatların Eski Türk dili alanında kalıplaşmış olmasıyla ilgili olmalıdır. Diğer bir ifadeyle *ötgürü* ve *ötrü* edatları, Harezmi yazı dili çevresinde oluşturulmamıştır. Bu çevreye ait metinlerde *ötgürü* edatı “-den dolayı” anlamıyla yalnızca Kur’ân tercümesinin Meşhed nüshasında tanıklanmaktadır (Şimşek, 2019, s. 310; Boeschoten, 2023, s. 225): *biligi ötgürü körge bilgen öz işlig ugan* (KT_M 260a/2).

Aşağıda yer alan örnekler ise, Harezmi sahasına ait metinlerde daha yaygın olan *ötrü* biçiminin tanıklarındadır:

Hābilniñ koyları meniñ aşlıkımğa kirmiş erdi andın ötrü uwtanıp kelmes (KE_L 16v 2-3); Ol cihatdın ötrü karğadı (NF 15/3), Bu sebebdin ötrü Hak te’ālā Umm-i Cemilke, hammālatu'l-hatab tēdi tēp (NF 17/16-17), Ol ma’nidin ötrü kim ol ekegü saña cān ve ten birle mahabbat birle hıdmat kılur erdiler takı seniñ yaşıñ uzunlukını tilep hıdmat kılur erdiler (NF 284/1-2); felek şāh yañsugın bilmış üçün cın / adırdı andın ötrü anı şāhdın (HŞ 2860), dımağıña anıñ tēg toldı savda / kim ol savdādın ötrü tut<tr> sahrā (HŞ 2480).

Tarihsel Türk yazı dillerinde *öte* zarfı, Eski Türkçe döneminde yazılmış metinlerde görülmez. Sözcük, Harezmi Türkçesi metinlerinden itibaren görülmektedir ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde yaygındır (Boeschoten, 2023, s. 224). Sözcüğün Harezmi Türkçesi çevresinde genellikle *çık-* fiiliyle birlikte kullanılarak “diğer taraf, dışarı çıkmak” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yine bu çevreye ait metinlerde *körün-* fiiliyle birlikte “değişmek, farklılaşmak” anlamı kazandığı, aşağıda verilen örnekten görülebilmektedir:

kaçan bu ew tamām boldı erse Zelihā kirip anda olturdı, yinçke yuwka tonlar keyip teni öte körünür erdi (KE_L 80v 15-16); Yūsuf öz karındaşların küçin kuvvetin bilür erdi, kaçan olar öwkelese tügleri öre kopup tonlarıdın öte çıkar erdi (KE_L 98r 10-12), Cālütñün başındaki yaşıknı tüşürdi, alını açıldı, taş alnıka tegdi, eşsesindin öte çıktı. Yana biri kögüziñe tegdi, arkasındın öte çıktı. Yana birini attı, karnıña tegdi, uçasındın öte çıktı (KE_r 207a 15-18); kümüşdin alma yañlıg aq sakakı / nāzüklükdin öte körnür tamaqı (HŞ 4175).

Eski Türkçede *öt-* fiilinden türemiş *ötgürü* / *ötürü* / *ötrü* edatlarının yanı sıra Türk dilinin Harezmi çevresinde görülen aynı fiil kökünden türemiş *öte* zarfı, aslında *öt-* fiilinin anlam alanına uygun bir şekilde oluşmuştur. Eski Türkçenin farklı çevrelerinde yazılmış metinlerinde görülmeyen *öte* zarfının Türk yazı dillerindeki ilk tanıkları Harezmi Türkçesine aittir. Buna göre, Türk dilinde *öt-* fiili, bir taraftan ettirgenlik ekleri ve üzerine gelen ünlü zarf-fiil ekiyle sebep bildiren edatlar ve zaman zarflarının oluşmasına bir taraftan da fiil köküne doğrudan ünlü zarf-fiil ekinin eklenmesiyle yer-yön zarfına kaynaklık etmiştir.

4. *öñ* ~ *öñi* ~ *öñin* ~ *öñün* “farklı, başka, diğer; -dAn başka”

Tarihsel Türk yazı dillerinde biri “renk” anlamında, diğeri de “ön” anlamında iki ayrı *öñ* sözcüğü vardır (Clouston, 1972, s. 167). Bunlardan “renk” anlamlı *öñ* sözcüğü *öñlüg*, *öñsüz*, *öñed-* ve *öñedtür-* gibi yeni sözcüklere kaynaklık ederken aynı zamanda +(s)I iyelik ekinin eklenip donuklaşmasıyla *öñi* “(bir şeyden) farklı” anlamında sıfat, zarf ve hatta edat vazifelerinde sözcükselleşmiş ve gramerleşmiş sözcüğü de meydana getirmiştir: *öñi öñi kut wahşigler*, *öñi öñi barırlar erdi*, *burkandın öñi* vb. gibi (Clouston, 1972, s. 170).

Eski Uygurcadaki *öñi* sözcüğünün varyantı olarak Karahanlı Türkçesinde ayrıca *öñin* sözcüğü ortaya çıkmıştır. *öñi* gibi “başka, farklı, -dAn başka” anlamında ve aynı işlevde tanıklanan *öñin* sözcüğü, daha önce iyelik ekiyle donuklaşarak sözcükselleşmiş ve gramerleşmiş *öñi* sözcüğünün /n/ biçimbirimiyle genişlemiş şeklidir. Böylece Karahanlı Türkçesinde *öñi* ve *öñin* sözcükleri aynı anda sıfat, zarf ve edat olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Eski Türkçede çekim ekleri ile kalıplaşmış *öñi*, *öñin* ve *öñün* sözcükleri *öñ* “renk” isminden sözcükselleşerek ve gramerleşerek sıfat, zarf, zamir ve edat türünden sözcüklere kaynaklık ederken *öñ* “ön, sağ, doğu” sözcüğü tek başına ya da +rA ve +dXn yön ekleriyle birlikte zaman anlam alanına yönelik “önce” anlamında edatlaşmıştır. Eski Türkçede de yaygın olan *öñ* “önce” edatı, aynı anlam ve işlevle Harezmi Türkçesi metinlerde varlığını devam ettirmiştir: *Yā Fātīma, [nē yığlar-sen] atañka bu küñdin öñ emgek tegmegey* (NF 89-16).

Eski Türkçedeki *öñi*, *öñin* ve *öñün* sözcükleri Harezmi Türkçesi metinlerinde de *öñi*, *öñin* ve *öñün* biçimlerinde tanıklanmaktadır (Boeschoten, 2023, s. 221). Bu çevreye ait aşağıdaki örneklerde *öñi*, *öñin* ve *öñün* sözcüklerinin anlam ve işlev bakımından aynı olduğu görülmektedir:

dengetti kitābnı öñi birle (ME 118/5), kamuğ hırfelerde oñay dēp ēw içinde kölgede olturup işlegil tēdi. Öñin karındaşları aydılar (KEl 18r 3-4), Ya’kub yalawaçka sözüüm bar, öñinlerge aymas-men tēdi (KEl 79v 5-6), Yana öñin mu’cizātlar takı Mustafāka berildi, öñin peygāmbarlarka tegmedi (NF 36-1), yā’ni tanuqluğ bētur-miz kim Tañrı bir u bar turur, andın öñin tañrı yok turur (NF 58-9); örte aytdı nērsedin öñin at birle (ME 107/2), Kaçan Medineka yandılar erse bu sözni öñün kişilerke aydılar (KTm 169b 3-4), Yime ayurlar kim bir tınlığ bar tenizde öñin tınlıqlarını kamuğın urur, öñünler anı urumaslar (KTm 348a 8-9).

Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış eserlerden tanıklanan yukarıdaki örnekler, *öñi*, *öñin* ve *öñün* sözcüklerinin birbirinin yerine kullanıldığını, cümle kurgusu içinde farklı işlev ve anlam ifade etmediklerini göstermektedir. Örnekler, Harezmi Türkçesinde sözcüklerin “başka, diğer” anlamında sıfat, “başkaları” anlamında zamir ve “-dAn başka” anlamında edat görevlerinde olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Eski Türkçede “-dAn başka” anlamı ile edat olarak tanıklanmayan *öñ* sözcüğünün de sözcüğün genişlemiş şekilleri gibi kullanılabildiğini göstermektedir.

5. *meñizlig ~ meñzeg / meñzek ~ meñzeş ~ meñzeşik ~ meñziş* “benzer, gibi”

Tarihsel Türk dili alanlarında benzetme ilgisiyle edat öbeği meydana getiren edatlara kaynaklık eden fiillerden *meñ(i)ze-* (<beniz+e-: Clauson, 1972, s. 352), Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren görülmektedir. Uygur Türkçesinde fiilin *meñzet-* türevi görülmektedir (Wilkens, 2021, s. 473). Tarihsel Türk dili alanlarında *meñze-* fiili ile fiil ve isim türevleri, çeşitli stratejiler ile benzetme ilgisi etrafında edatları meydana getirmiştir. Bu çerçevede Eski Türkçede *meñ(i)ze-* fiilinden türeyen *meñzeyü*, *meñzetilü*, *meñzeg*, *meñizlig* sözcükleri edatlaşmış formlar olarak tanıklanmaktadır.

KB’deki örnekler, Eski Türkçede *meñ(i)ze-* fiilinin -(y)U zarf-fiil ekini alarak benzerlik anlam alanını karşıladığını ve edatlaşmaya başladığını göstermektedir (Ağca, 2019, s. 105-106). Örneğin, *muñar meñzeyü keldi şa’ir tili* (441) örneğinde *meñzeyü* sözcüğü, kendisinden önceki zamire yaklaşma hâl ekiyle bağlanarak edatlaşmıştır. Diğer taraftan Eski Türkçe metinlerde *meñiz* isminden +lXg eki ile yapılmış *meñizlig* ve *meñze-* fiilinden -(X)g eki ile yapılmış *meñzeg* sözcükleri de “benzer, gibi”

anlamli sözcükler meydana getirmiştir. Örneğin KB'de *yorımaz ne yatmaz udımaz odug / ne menzeg ne yanzag kötürmez bodug* (17) örneğinde isim görevinde olan *menzeg* sözcüğü, *anınğ okşığı yok azu menzeği / neteglikke yetmez halayık ögi* (16) ve *kiçig oğlan özlüg et öz menzeği / boguz todsa yügrür tiler öz tengi* (3603) örneklerinde iyelik ekiyle tam anlamıyla kalıplaşmasa da edat görevi yüklenmiş gibi görünmektedir.

Tarihsel Türk dili alanlarında genellikle *meñ(i)ze-* fiilinin -(X)t- ettirgen ekli formuna ünlü zarf-fiil ekinin gelmesi ve kalıplaşmasıyla *menzeti* edatı meydana gelmiştir. Örneğin Eski Uygurcada *menzet-* fiili, *taglarka menzeti* (Huan VII 1989) ve *muñar menzeti* (M I 23, 27) gibi örneklerde edatlaşmış formuyla tanıklanmaktadır. Eski Türkçe metinlerde “karşılaşmak; benzetmek” anlamlarına gelen *meñ(i)zet-* fiilinden meydana gelen edatın KB'deki dengi ise *menzetü* “gibi” dir: *sözün aydı şa'ir muñar menzetü / tili lafzı birle anğar yangzatu* (471), *negü tir eşitgil ukuş menzetü / kıyas ma'ni birle anğra yangzatu* (640), *ilig aydı bilge mening kıkımı / körüp menzetü urdı bu atımı* (824) vb. gibi (Ağca, 2019, s. 105).

Eski Türkçede *meñiz* ismi ve *meñze-* fiilinde türemiş, “benzer, gibi” anlamli *meñzeyü*, *meñzeti/ü*, *meñzeg*, *meñizlig* edatlarından *meñzeg* ve *meñizlig*, Harezmi Türkçesinde de tanıklanmaktadır. Buna karşılık Harezmi Türkçesinde ünlü zarf-fiil ekleriyle oluşmuş *meñzeyü* ve *meñzeti/ü* edatlarına rastlanılmamaktadır. Harezmi Türkçesi metinlerinde *meñizlig* “gibi” edatı, *meñzeg* edatına göre daha yaygındır. Bu çevrede *meñzeg / meñzek* edatı, KE_L'da ve KT_M'nda tanıklanırken, *meñzeş*, *meñziş* ve *meñzeşik* biçimlerine yalnızca KT_M'nda rastlanılmaktadır (Boeschoten, 2023, s. 192-193). Buna karşılık ME, NF, KE_L ve HŞ'de *meñizlig* edatı görülmekle beraber, yalnızca HŞ'de *meñiz* isminin herhangi bir ek almaksızın “gibi” anlamında edatlaştığı, hatta metinde *meñizlik* edatından daha çok *meñiz* edatının yer aldığı görülmektedir: *özüm arslan meñiz yörir de kükrep / cihândın kadğusuz hoş atw awlap* (HŞ 1564), *saçı muşk u meñi 'anbar éñi nâr / tili bulbul meñiz ham meñzi gülzâr* (HŞ 3002), *méni toprak meñiz saldıñ kapuğda / né yazdım érđi āhur mén tapuğda* (HŞ 3355).

Harezmi çevresinin hacimli metinlerinden KE'da ve KT_M'nda görülen *meñzek* sözcüğüne ait aşağıdaki örnekler, sözcüğün kendisinden önceki isim soylu sözcüklere ilgi hali ekiyle bağlandığını ve “birisinin benzeri” anlamında olduğunu göstermektedir. Bu örneklerde *meñzek* sözcüğünün iyelik eklerini alması, sözcüğün edatlaşma yolunda olduğunu, diğer bir ifadeyle cümle kurgusu içinde edat gibi kullanılmaya başlandığını göstermektedir:

meniñ meñzekim yok, men öz 'azametim ve celalim birle Muhammedge kölege bérmedim. kamuğ halayıklar bilirlir kim yer yüzinde habibimniñ meñzeki yoğ, Muhammedniñ peygamberlikü içinde naziri yoğ (KE_L 206v 6-7), anıñ meñzeki takı Talha, Zübeyr (KT_M 145b/10), kim kılsa yawuzluknu yanut birilmes yanut meğer anıñ meñzekini takı kim kıldı edgü 'amelni erkekdin yâ tişidin takı ol kirtinmiş erse anlar kirürler uçmakğa rüzî birürler anıñ içinde sakışsız (KT_M 40b/3).

Bununla birlikte, Harezmi Türkçesi ile yazılmış Kur'ân tercümesinin Meşhed nüshasında tanıklanan *meñzeş*, *meñziş* ve *meñzeşik* biçimlerinin de “benzer” anlamında edatlaştığı görülmektedir: *ol kim yaratıldı meñzeşki iller içinde* (KT_M 326b/5) cümlesinde *meñzeşki* ibaresi için müstensih tarafından *anıñ meñizlig* karşılığı verilmiştir.

Benzer şekilde, *anıñ içinde yoğ anıñ teg* (KT_M 69b/1) cümlesinde de *anıñ teg* ibaresi için *anıñ meñizlig* karşılığı da yer almaktadır. Yine KT_M'nda tanıklanan *meñzeşik* edatının yer aldığı örneklerin hemen hemen hepsine karşılık olarak *teg* edatının karşılık olarak verildiği görülmektedir:

Tarı ol kim yarattı yiti kökni takı yirdin anlarının menzeşikin iner (KT_M 249b/3-4) cümlesinde *anlarının menzeşikin* ibaresi için *anlar teg* biçiminde; *andın soñ bolmağaylar menzeşikleriniz* (KT_M 120a/7) cümlesindeki *menzeşikleriniz* için *sizler teg* biçiminde; *munıñ üze kim bedel kılsa miz menzeşiklerinizni takı yaratğan biz sizlerni ol nirse içinde kim bilmes siz* (KT_M 186a/3) cümlesindeki *menzeşiklerinizni* ibaresi için de *sizlerni teg ol* karşılığı yer almaktadır.

Harezmi Türkçesi metinlerinde, Eski Türkçeden gelen *teg* ve aslında Oğuz Türkçesine ait olan *kibi* edatlarının dışında görülen *menizlig* “gibi” edatının *meniz*, *menzek*, *menzeş*, *menzeşik* varyantlarına göre daha yaygın olduğu görülmektedir:

Kamuğ yemiş üç türlüğ turur kiminiñ tışı yënür alma, armüd menizlig, kiminiñ içi yënür tışı yenmez yañak, bādām menizlig kiminiñ taşı ma yenmez içi ma yenmez kağun, harpuz menizlig (KE_L 12v 16-18); Ol [taşdın] yıldırım menizlig ot çıktı Şām tarafınğa bardı (NF 30/5), Tolun ay menizlig yüzi kumıyur (NF 54/7), Yapurgakları fil kulakları menizlig turur takı mēveleri Hacer atlığ elniñ sinekleri menizlig turur (NF 57/3-4); Mucābāt ayttı fulan şı‘ ringe anıñ menizlig (ME 48/5); Takı anlarının sıfatı kim harc kılurlar mallarını, isteyü Tanrının hoşnudlukını, takı tölendürmek için ölerindin; ol büstān sıfatı menizlig kim yüksek yirde, tegdi aña uluğ katrelig yağmur, takı ketürdi meyvesini iki kat (KT_S 42a/4-6).

Türk dilinde ilk defa Karahanlı Türkçesinde görülen aynı kökten türemiş ve aynı anlam ve işlevlere sahip *menzeg* / *menzek* ve *menizlig* edatlarının, Harezmi Türkçesi metinlerindeki varlığı, Türk dilinin önceki dönemlerinde oluşmuş edatların bu çevrede kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. *menzeg* / *menzek* şeklinin sadece KE ve KT_M’nda görülmesi, bu metinleri edatın varlığı bakımından Karahanlı Türkçesi ile ortaklaştırmaktadır. Bununla birlikte KT_M’nda tanıklanan *menzeş*, *menziş* ve *menzeşik* biçimlerinin yanı sıra yine yalnızca HŞ’de tanıklanan *meniz* biçiminin edatlaşması dikkate değerdir. Diğer taraftan Harezmi Türkçesi metinlerinde *menizlig* edatının daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak, sadece Eski Uygurca metinlerdeki aynı kökten türemiş eş işlevli *menzeyü* ve *menzetilü* edatlarının Karahanlıcada olduğu gibi Harezmi Türkçesi metinlerinde de kullanılmadığı fark edilmektedir. O halde Türk dilinin diğer alanları gibi Harezmi Türkçesinde de gramerleşmiş *menizlig* *meniz*, *menzek*, *menzeş*, *menzeşik* edatlarının, benzerlik anlam alanına ait temel sözcük birimlerden *meniz* isiminden ve bu isimden türemiş *menze-* fiilinden türedikleri, aynı kökten farklı eklerle meydana geldikleri ve aynı anlam ve işlevde kullanıldıkları ifade edilebilir.

6. *kēñ* ~ *kēñrū* “yaygın olarak, bolca, çok miktarda”

Eski Uygurca metinlerden itibaren tanıklanan *kēñ* “bol, geniş” sözcüğü (Clouston, 1972, s. 724-725), çeşitli eklerle genişleyerek birçok isme ve fiile kaynaklık etmiştir. Sözcüğün Eski Türkçede birçok türevinin yanında *kēñe-* ve *kēñü-* fiilleri ile *kēñür-*, *kēñren-*, *kēñrūn-*, *kēñüt-* ve *kēñeş-* fiillerine rastlanmaktadır (Clouston, 1972, s. 724, 727, 733-734; Wilkens, 2021, s. 364-365).

Eski Türkçede genellikle sıfat görevinde olan *kēñ* sözcüğü, Harezmi Türkçesi metinlerinde de genellikle sıfat görevindedir. Bununla birlikte *kēñ* sözcüğü, sözcüklerin Türk dilinin cümle düzeni içerisinde türlenmesine bağlı olarak zarf görevinde kullanıldığı örnekler de vardır: *Yehuda aydı: munı öltürüp [sizge] niçe yer kēñ kalgay, öltürginçe elgin adakın bağlap kudugka kemişelin, andaguk [öl]gey tēdiler* (KE_L 70r 11-13).

Eski Uygurcada genellikle sıfat görevinde kullanılan *kēñ* sözcüğünün türevlerinden biri olan *kēñürü*, “ayrıntılı (bir şekilde)” anlamında zarf görevinde kullanılmıştır: *kēñürü açā yada* “ayrıntılı bir

şekilde, genişleterek”, *kênjürü ay-* “ayrıntılı bir şekilde bildirmek”, *kênjürü nomla-* “ayrıntılı olarak vaaz etmek”, *kênjürü sözle-* “ayrıntısıyla söylemek” vb. gibi. Hatta Eski Uygurcada *kênjürü* sözcüğü, *ulati* ile birlikte (*kênjürü ulati*) “ve ayrıca” anlamında edat görevinde de kullanılmıştır (Wilkens, 2021, s. 365).

Harezmi Türkçesinde büyük bir ihtimalle orta hece ünlüsünün düşmesiyle *kênjürü* şeklinde yazılan sözcük, “yaygın olarak, bol miktarda” anlamıyla zarf görevinde tanıklanmaktadır. Bununla birlikte sözcüğe Harezmi Türkçesinin bütün metinlerinde rastlanmaz. Sözcük, ME ve KE’da geçmektedir (Boeschoten, 2023, s. 161):

Ey Âdem seni toprakdın yaratmadım mu, ma’rifet birle ağırlamadım mu, körklüg suret birle bezemedim mü, feriştelere kötürtmedim mü, uçmağa kiwürmedim mü, ni’metlerin kênjürü aymadım mu, havvanı saña cüft kılmadım mu, buğday yığacın yemen demedi mü, şeytannı sizge düşman turur tęp aymadım mu (KE 12v 2-5); kulaçlayu yügürdi aţ, kênjürü yörüdi aţ (ME 25/8), kênjürü oturdılar yığında (ME 185/3).

Aslen sıfat olup cümle içinde zarf olarak kullanılan *kênjürü* sözcüğü ve bu sözcükten türeyip zarflaşmış *kênjürü* sözcüğü, kökteş zarflar olarak nitelendirilebilecek türdendir. Eski Uygurcada da zarf olarak kullanılan *kênjürü* sözcüğünün Harezmi Türkçesi metinlerinden KE’da ve ME’de zarf olarak kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. *kênjürü* sözcüğünün Eski Türkçedeki *kênjü-* (<kênj + ü-) fiilinden -(X) r- ettirgenlik eki ile genişleyip (Clason, 1972, s. 733) zarf-fiil ekiyle donuklaşarak zarflaştığı anlaşılmaktadır. Zira Harezmi Türkçesinde *kênjürü-* fiiline rastlanmaz; ancak fiilin zarf şekli kullanılmıştır. Buna göre Harezmi Türkçesinde zaman zaman zarf görevi de yüklenmiş olan *kênjürü* sözcüğü, aynı zamanda *kênjürü* zarfına da kaynaklık etmiştir.³

7. *kayra* ~ *kayta* “geri, geriye doğru; yeniden, tekrar”

Harezmi Türkçesi metinlerinde hem “arka, geri” anlamında hem de “tekrar, yeniden” anlamında zarf olarak görülen *kayra* ve *kayta* sözcüklerinin kökenleri çok açık olmasa da anlamsal ve işlevsel bakımdan sergilediği birliktelik, sözcüklerin aynı kökene sahip olduklarını düşündürmektedir. Sözcük kökünün tarihsel Türk yazı dillerindeki tanıklarından hareket eden araştırmacılar, kök olarak *kay-* fiilini ifade etmiş olmakla birlikte, bu kökün de **kağ-* şeklindeki bir kökten geldiğini düşünmüşlerdir. Bu anlamda Clason (1972, s. 675), *kayt-* fiilini madde başı yapmış olmakla birlikte fiili *kağıt-* fiiline (1972, s. 597) göndermiştir. Clason, *kay-* fiilini ise madde başı alıp tanıklarını da vererek anlamlandırmış ve fiilin **kağ-* şekline gelmiş olabileceğini belirtmiştir. Hendrik Boeschoten de (2023, s. 245) Clason gibi *kay-* fiilinin **kağ-* kökünden geldiğini düşünmüştür. Clason’un **kağ-* olarak tasarladığı fiil, Karahanlı sahasına ait Kur’an Çevirisinde *kağra* sözcüğü ile tanıklanmaktadır (Boeschoten, 2023, s. 245).

³ Harezmi Türkçesi metinlerinden KE’da yine *kênjürü* kökünden geldiği anlaşılan ve *yarlıka-* fiili ile birlikte kullanılan *kênjetü* ve *kênşü* sözcüklerinden de söz edilmelidir: *kökni yaratmışdın soñ ol yaratılğan yèrni maşrıkdın mağrıbğa teği kênşü yarlıkadı* (KE 3r 15-16); *kökni yaratmışda kidin evvel yaratılğan yèrni maşrıkdın mağrıbğa teği yadıldı, kênjitü yarlıkadı* (KE 3b 11-13); *Yana aydı: lahdimni men yatğuça kazıñ, eger Mevli ta’ala mendin hoşnud bolsa lahdimni kênjetü yarlıkagay, eger mendin hoşnud bolmasa lahdimni tar kılğay eyegülerüm eyegülerimge yapuşğay* (KE 239v 15-17). Biri Londra, diğeri de Tahran nüshalarına ait ilk iki örnekte aynı ifadenin *kênjitü* ve *kênşü* sözcükleriyle karşılaşılması aynı kökten türemiş *kênjit-* fiilinin dışında ayrıca **kênjiz-* biçiminin varlığını düşündürmektedir. Diğer yandan *kênjetü* ve *kênşü* sözcükleri de aslında zarf olmakla birlikte Harezmi Türkçesindeki örnekleri *kênşü yarlıka-* ve *kênjitü yarlıka-* şeklinde birleşik fiil yapıları içinde olduğu için, aynı kökten türemiş zarflar kapsamında değerlendirilmemiştir.

Türk dilinde *kay-* “bakmak, geriye dönüp bakmak; maziye bakmak, dönmek; saygıyla eğilmek, selam vermek, hürmet etmek, saygı göstermek” fiilinin ilk tanıkları Eski Uygurcaya aittir. Bu çevreye ait metinlerde *kay-* *kör-* “bakmak”, *kay-* *udun-* “saygı göstermek” ve *kaya kör-* “geri dönüp bakmak” şeklindeki kullanımlarına rastlanmaktadır (Wilkens, 2021, s. 349). Tarihsel Türk yazı dillerinde *kay-* fiilinin en yaygın olduğu, türevleriyle birlikte yeni sözcüklerin oluşumuna kaynaklık etmeye başladığı metinler, Harezmi-Altın Ordu çevresine aittir. Harezmi Türkçesi metinlerinde *kay-* fiili “geri dönmek” anlamıyla tanıklanmaktadır. Bu çevrede fiilin *kayır-* ve *kayıt-* türevleri ile bu türevlerden meydana gelmiş isim şekilleri yaygındır (Boeschoten, 2023, s. 245).

Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde *kayra*, *kağra*, *kayrı* ve *kayırı* şekillerinde tanıklanan sözcük “geri” ve “tekrar, yeniden” anlamlarındadır (Boeschoten, 2023, s. 245). *Codex Cumanicus*'ta *kayra*, *kayrı* ve *kayırı* şekillerinde görülen sözcük (Argunşah-Güner, 2015, s. 496), ME, KE ve NF'te *kayra* olarak ve “geri; tekrar, yeniden” anlamlarında tanıklanmaktadır:

Yel keldi Kaylnı kötürdi, havaga aşurdi, kayra yerge çalıp helak kıldı (KE_L 31r 11-12), yeti yaşap yaş ogulnu yitriben yaşı akıp / anı seksen yılda kedin kayra bulgan Ya'kub ol (KE_L 61v 12), kul satıldı el içinde kayra aldı kul kılıp (KE_L 65v 16), Kayra yana Hadica katınğa keldim takı aydım (NF 9/8-9), Ol kâfirka hêç neerse temedi, sabr kıldı, kayra tondi tağı ewke kirdi (NF 11/13-14), kayra, artğaru bağladı erenler bilekini (ME 82/6), anıñ yanınğa çevrülü yörüdi fulân işde, kaytı aña nerse içinde / öz mülkinge kaytardı tişini boşamışdın soñ, kayra nikâhınğa kivürdi tişini (ME 115/2), kayra aldı soyurkamışını, kaytardı bahşişni (ME 135/7), ewrıldı anıñ tapa, kayrıldı anıñ tapa, kayra baktı aña (ME 167/4).

Eski Türkçedeki *kay-* fiilinin türevlerinden biri olan *kay(ı)t-* fiili de ilk olarak Harezmi Türkçesinde tanıklanmaktadır ve *kay-* fiili gibi “geriye bakmak, geri dönmek” anlamındadır: *Tağı cümle kayra Medineke kayıttılar* (NF 134/1-2). Harezmi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde *kay(ı)t-* fiilinin *kaytış-*, *kaytar-*, *kaydur-*, *kaytarış-*, *kayıttur-* gibi türevleri yaygındır (Boeschoten, 2023, s. 245).

Harezmi Türkçesinde ME, KE_L ve NF'te tanıklanan *kayra* “geri; tekrar” sözcüğü gibi sadece KE_L'da görülen *kayta* sözcüğü de “tekrar, yeniden, yeni baştan” anlamındadır ve zarf görevindedir (Ata, 1997 II, s. 308; Boeschoten, 2023, s. 245):

Üç hacetim ol turur kim yigitlikimni maña kayta bérğil, ékinçi evvelkı körkümni maña kayta bérğil, üçünçi közümnü körer kılğil (KE_L 109r 8-10), Evvel hacetim ol turur kim yigitlikimni maña kayta bérşün, evvelkı körküm maña kayta bérşün, üçünçi közümnü körer kılşun (KE_L 109r 13-14), Ya'kub du'a kıldı erse Zeliha yigit boldı, körki kayta keldi, közleri körer boldı (KE_L 109r 15-16), Destur bérđiler, bardı Ebu Cehl manzarda olturur erdi, Resul hem bardılar Ebu Cehl kulunga eşik bağlatdı, barıp kapug kaktılar. malnı maña kayta bérğil (KE_L 204v 11-12).

Yukarıdaki *kayra* ve *kayta* sözcüklerine ait örnekler, Harezmi Türkçesinde her iki sözcüğün de “geri, geriye doğru; yeniden, tekrar” anlamında ve zarf görevinde kullanıldığını göstermektedir. Bunlardan *kayta* sözcüğünün Harezmi Türkçesinde tanıklanan *kayt-* “dönmek, geri dönmek” (Ata, 1997 II, s. 308) fiiline gelen -(y)A zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla meydana geldiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Kıpçak Türkçesi metinlerinde *kayırı* ve *kayrı* şekillerinde görülen Harezmi Türkçesindeki *kayra* sözcüğünün ise yine *kay-* fiil kökünden gelen *kayur-* / *kayır-* şekli, Harezmi Türkçesinde tanıklanmamaktadır. Boeschoten'in (2023, s. 245) Memluk sahasına ait okçuluk ve atçılıkla ilgili eserleri tanık göstererek *kay-* madde başında verdiği *kayırmaz/s* “it wouldn't do” (yapmazdı) sözcüğü, anlamsal olarak başka bir alana ait olduğu için *kay-* “geri dönmek” fiiliyle ilişkilendirilmesi zordur. Buna karşılık *kayra* zarfının da *kayta* zarfının oluşumuna benzer bir gelişim seyrettiği

anlaşılmaktadır. Buna göre Türk dilinde *kay(ı)t-* fiili gibi ayrıca bir *kayur-* / *kayır-* fiilinin olduğunu ve *kayur-a* / *kayır-a* şekilleri üzerinden zarf-fiil ekinin donuklaşmasıyla *kayra* zarfına dönüştüğü ifade edilebilir. Buna göre Harezmi Türkçesinde *kayta* ve *kayra* sözcüklerinin *kay-* fiil kökünden türemiş “geri; tekrar, yeniden” anlamlı zarflar olduğu söylenebilir.

8. *kata* ~ *katla* “defa, kez”

Türk dilinde “kat, katman; yan; (birisinin) önü, huzuru” anlamında kullanılan *kat* sözcüğü, Eski Türkçe döneminde aynı zamanda kökteş *kata* ve *katla* zarflarına kaynaklık etmiştir. Hatta *kat* sözcüğünün Eski Türkçede tanıklanamayan “defa, kez” anlamı, Karahanlı sahasına ait Anonim Kur’an Çevirisinde, Kıpçak sahasına ait *Codex Cumanicus* ve *Kitabu'l-İdrak*'te, Harezmi sahasında ise ME ve Kur’an tercümesinin Süleymaniye nüshasında görülmektedir (Boeschoten, 2023, s. 241-242). Harezmi Türkçesinde *kat* sözcüğünün katlama zarfı olarak kullanıldığı örnekler şunlardır:

iki kat kıldı nēmeni / iki ülüş aldı bērnēdin bodunlar, iki kat sevāb kazğandı kişiler (ME 23/ 7-8), kat kat kıldı bahşışni, iki kat kıldı bērneni (ME 82/2), Takı anlarnın sıfatı kim harc kılurlar mallarını, isteyü Tanrının hoşnudlukını, takı tölendürmek üçün ölerindin; ol büstān sıfatı menizlig kim yüksek yirde, tegdi aña uluğ katrelig yağmur, takı ketürdi meyvesini iki kat (KTs 42a/4-6).

Eski Türkçe metinlerde yaygın kullanılan katlama zarflarından biri de *kata* “defa, kez” sözcüğüdür (Tekin, 2016, s. 124; Gabain, 1988, s. 206; Eraslan, 2012, s. 199). Sözcüğün Eski Türkçedeki anlamı ve işlevine dair tanıkların yanı sıra Kâşgarlı Mahmud’un “*kata* ‘kerre’ anlamında bir kelime. Buradan bir *kata* aydım denir; “bir defa söyledim” demektir.” (DLT 541) şeklindeki açıklaması da katlama zarfının tanıkları arasında gösterilebilir. Eski Türkçede *kata* zarfı, Türk runik harfli yazıtlarda, Eski Uygurca metinlerde ve Karahanlıca metinlerde görülmektedir: *ilimde biş kata tegzindim* (Elegest III 2), *üç kata tegzinti* (Uybat II 4), *anda basa sekiz tümen tört miñ kata çakravart han bolup erdini y(a)rukın yaltrıdaçı atl(ı)ğ burkan boldı* (BT XXI, 1156-9), *bu muntag tınl(ı)glar bir künte üç kata kelip* (AY 19 / 10-12), *bu kün öknüp asğı negü ay ata / başın yirke çalsa ulıp miñ kata* “ey baba, bugün pişman olmanın faydası ne / bin defa uluyup başını yer vurmanın (faydası ne)” (KB 1207) vb. gibi (Ağca, 2018, s. 19).

Eski Türkçede *kata* olarak tanıklanan zarf, Harezmi Türkçesi metinlerinden NF ve HŞ’de de görülmektedir. NF’te sadece *kata* zarfı görülmektedir ve oldukça yaygındır (Ata, 1998, s. 206): *kayu mu’min ve muvahhid bu duruz ve salavatnu maña arığ i’tikad birle bir kata aytur bolsa Hak tot anıñ üze on rahmet idgay* (NF 3/ 9-10), *Hatırı hasta u bezman boldı. Andın soñ elgini köterdi takı üç kata aydı. Ey bār hudayā sen bu kafirlerni helak kılğıl* (NF 12/ 11).

Bununla birlikte Harezmi Türkçesinin diğer metinlerinde *kata* zarfına rastlanmaz; zarf, bu metinlerde *katla* olarak görülür. Harezmi Türkçesinde *katla* zarfı, HŞ, KE, MN ve MiN’de görülmektedir.⁴ O halde tarihsel Türk yazı dillerinde *katla* zarfı, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi

⁴ Boeschoten (2023, s. 241-242), *kat* sözcüğünün gerçek anlamları ile zarflaşmış “defa, kere” anlamını vermiş, aynı madde içinde sözcüğün diğer zarflaşmış formu olan *katla* sözcüğünün tanıklarını da belirtmiş olmakla birlikte *kat* sözcüğünden türemiş *kata* zarfını ve tanıklarını ifade etmemiştir. Halbuki Harezmi Türkçesinde *kata* zarfı, HŞ, KE, MN ve NiN’de tanıklanamaktadır.

döneminde yazı dilinde temsil edilmiştir, denebilir: *Cebrâ'il 'as ol suret üze yaratılmış turur kim iki katla özin körgüzdi* (KE_L 209r 18-19), *Neobet maña boldı erse üç katla kömrük urur erdiler* (KE_L 234r 10-11), *her kim ol suvdın bir katla içse* (MiN 8b/ 11), *Savour Şirinke ikinç katla Husrev suretin körgüzgeni* (HŞ 17) vb. gibi.

Türk dili araştırmalarında *kata* sözcüğünün kökeni ve oluşumu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Talat Tekin (2016, s. 124), Marcel Erdal (2004, s. 224) ve Kemal Eraslan (2012, s. 199) sözcüğün -A zarf-fiil ekiyle yapıldığını iddia etmişlerdir. Clauson (1972, s. 596) ise, emin olmamakla birlikte, *kat* isminden +A datifi ile yapıldığını düşünmektedir. Bu görüşlere karşılık Ahmet B. Ercilasun (2011, s. 10), Eski Türkçe metinlerde katlama zarfı olarak tanımlanan *katla* sözcüğünü de göz önünde bulundurarak her iki sözcüğün de *kat* isminden A ve IA enklitikleri ile meydana gelmiş olabileceğini düşünmektedir. Ferruh Ağca da (2018, 14-24) *kata* ve *katla* zarflarını enklitiklerle oluşan katlama zarfları kısmında ele alarak her iki zarfın da *kat* isminden oluşmuş olduğu düşüncesini ifade etmiştir.

Buna göre Eski Türkçede *kata* olarak kullanılan katlama zarfı, *kat*, *kata* ve *katla* formlarında tanımlanmaktadır. Eski Türkçedeki *kata* zarfı, Harezmi Türkçesinde NF'te yaygındır. Sözcük, HŞ'de de tanımlanmaktadır. Buna karşılık ME ve KT's'de *kat* sözcüğünün herhangi bir ek almadan zarflaştığı görülmektedir. KE, MiN, MN ve HŞ'de ise *katla* zarfı görülmektedir. Bu bağlamda Harezmi Türkçesinde Eski Türkçede A enklitiği ile zarflaştırılmış *kata* sözcüğünün yanı sıra *kat* sözcük kökünün ve yine IA enklitiği ile genişlemiş *katla* sözcüğünün de aynı anlam ve işlevde zarflaştığı ifade edilebilir. Bütün bu örnekler ve değerlendirmeler, Harezmi Türkçesinde hem *kat* sözcüğünün hem de bu kökten meydana gelmiş *kata* ve *katla* sözcüklerinin "defa, kez" anlamıyla katlama zarfları olarak görev aldıklarını ifade etmeyi mümkün kılmaktadır.

9. *birle ~ bile ~ birge* "ile, birlikte, beraber"

Bütün dillerde olduğu gibi Türk dilindeki sayı adları da temel olarak nesne ve varlıkların sayılarını gösteren temel sözcüklerdir. Türk dilinde sayı adları çeşitli yapım ekleriyle genişleyerek ya da çekim eklerinin kalıplaşmasıyla başka anlam alanlarına ait yeni sözcüklere de kaynaklık etmiştir. Bu çerçevede Türk dilinde özellikle *bir* ve *iki* sayı adlarının yapım eklerini alarak ya da çekim eklerinin kalıplaşmasıyla başka anlam alanlarına ait sözcükler yarattıkları anlaşılmaktadır. *bir* sayı adının tekliği, *iki* sayı adının ise çokluğu temsil etmesinden dolayı bu iki sayı adından farklı anlam alanlarına ait sözcükler türemiştir.

Eski Türkçenin Maniheizm ve Budist çevrelere ait metinlerinde *bir* sayı adının kaynaklık ettiği *birik-*, *birgert-* "birleştirmek, derlemek", *birgerü* "birlikte, ile beraber", *birdem* "hemen", *birtemleti* "eksizksiz olarak" gibi yapım ekleriyle türemiş sözcükler olduğu gibi *birer* "bazı", *bireri* "bazısı", *birisi*, *birkiye* "biricik; sadece bir kere" gibi çekim eklerinin kalıplaştığı sözcükler de vardır (Wilkins, 2021, s. 176-180). Hatta Eski Türkçede *bir* sayı adı *ök* edatıyla birleşerek şarta bağlı cümle tiplerinin edatlarından olan *birök* "eğer" sözcüğünü de oluşturmuştur (Gabain, 1988, s. 116).

bir sözcüğü Harezmi-Altın Ordu sahasına ait Türkçe metinler ile tarihî Türk lehçelerinde de benzer bir şekilde ekler vasıtasıyla türemek yoluyla ya da kimi sözcüklerle bir arada kullanılmak üzere yeni sözcüklere ve anlam alanlarına dahil olmuştur. Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesi

metinlerinde görülen *bir ança* "bazı", *bir ok* "hemen, şimdi", *birçe ök* "hepsi birden", *birisi* "birisi", *birer* "bir kere", *birerde* "bazen" gibi sözcüklerden başka Eski Türkçede rastlanmayan *birge* "hep birlikte, beraber" zarfı ile "1. (Tanrının) birliğini ilan etmek, 2. kabul etmek, 3. dahil etmek" olmak üzere üç farklı anlam ile tanıklanan *birle-* fiili de *bir* sayı adından türemiş sözcüklerdir (Boeschoten, 2023, s. 85-86).

Türk dilinin bütün tarihsel dönemlerinde yaygın olan ve bugünkü Türk yazı dillerinde de ayrı bir sözcük birim ya da ekleşerek kullanılmaya devam eden *birle* sözcüğü, Türk dilinin en eski sözcüklerinden biridir (Clouston, 1972, s. 364). Sözcük Eski Türkçede hem edat (*sizni birle* "sizinle", *eçim kagan birle süledimiz* "kağan (olan) kardeşimle birlikte asker sevk ettik") hem de zarf (*birle yana törçimeksiz ıdzun yokadzun* "birlikte, yeniden meydana gelmeden, (günahları), göndersin ve yok olsun.") görevindedir (Gabain, 1988, s. 93). Türk runik harfli yazıtlarda sadece *birle* şeklinde tanıklanan sözcük, Eski Uygurca metinlerden başlamak üzere tarihsel Türk yazı dillerinde *bile*, *birlen*, *bilen* şekillerinde de görülmektedir.

Zarf ve edatın Eski Türkçedeki yaygın *birle* formu, Harezmi Türkçesi metinlerinde de en fazla tanıklanan şekildir. Bununla birlikte sözcüğün az da olsa *birlen*, *bile* ve *bilen* formları da görülmektedir. Mesela NF'te yaygın *birle* yanında birkaç kez *bile* şekli görülmektedir. KEI'da ise yine yaygın *birle* yanında birkaç yerde *birlen* şekli, bir kere de *bile* şekline rastlanmaktadır.

Közüm birle kördüm ol kâfırları Bedr tokuşında (NF 12/13), Peyğambar 'as'ını 'Ataba atlıg kâfir taş birle urdı takı mübârek tişini sındurdu (NF 12/16), Takı İblis derhâl bardı, ol êlni pādşāhınğa haber bērdi erse pādşāh takı vezirleri birle keldiler. Bakarlar, bir kişi ölüp yatur takı Barsisā ēsrüp bu 'avret bile içe olturur (NF 370/ 11-13), Men aydım: Yâ Resûlallahi, hâli bu oğlanı açuk yüz bile ohşayur erdiniz, êmdi ne boldı kim yığlayur siz (NF 178/17); Aydı: barğıl zekeriñe bir kesek böz yörgegil, elgi birle tutup anıñ fercine kosun tēdi (KEI 19r6-7), Hak ta 'ālā barçadın burun bir gevher yarattı, ol gevherğa heybet birlen nazar kıldı, ol gevher su boldı (KEI 3r 9-10), Bu yerler kökler bir kat erdi, kudreti birlen yērni kökni birbirindin ayırdı, her biri yēti kat boldı (KEI 3r 16-17), Kaçan mü'min sewüg közi birlen nersege baksa Mevli ta 'ālā künenç turur (KEI 95r 20), Ol kün Mekke kâfirleri Bedr tokuşı öçi üçün hatunların, oğlanların bile alıp çıktılar (KEI 223r 17-18).

Harezmi Türkçesinde Eski Türkçeden taşınan *birle* zarf ve edatı ile varyantlarının yanı sıra sadece zarf görevinde olan *birge* sözcüğü de vardır (Ata, 1997 II, s. 110). Eski Türkçede görülmeyen *birge* "birlikte, beraber" sözcüğü, ilk defa Harezmi Türkçesi metinleri ile tanıklanmaktadır. Türk dilinde *birge*, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde de tanıklanmaktadır ve modern Türk yazı dillerinde yaygınlaşmıştır (Boeschoten, 2023, s. 86).

birge zarfı, Harezmi Türkçesinin bütün eserlerinde de görülmez. Mesela NF'te "birlikte, beraber" anlamlı zarf olarak sadece *birle* sözcüğü kullanılmışken KEI'da *birle* ve varyantlarının yanı sıra *birge* sözcüğüne de rastlanmaktadır. Buna göre *birge* zarfının Harezmi çevresindeki Türk yazı diline dahil olduğunu; bununla birlikte bu çevrede yaygınlaşmadığını ifade etmek mümkündür: *Ciblit ol kızını birge tuğğan oğulğa berürdi* (KEI 4r 16), *İdgāhğa çın kün ortağa tegi turup yanıp kelseler ol aşlarını kötrüp, butlarımız birge bu aşlarğa tegdi tēp êltip oğul kızları birle yēyür erdiler. İdları boldı erse İbrāhimğa aydılar: birge çıkılın tēp* (KEI 39v 5-8).

Tarihsel Türk dili alanlarındaki örnekler, *birle* sözcüğünün hem zarf hem de edat görevlerinde olduğunu; *birge* sözcüğünün ise sadece zarf görevinde olduğunu göstermektedir. Buna göre *birle* ve *birge*, eş işlevli sözcüklerdir. Diğer taraftan her iki sözcük de *bir* sayı adından türemiş olmakla

birlikte hangi eklerle oluştukları konusunda açıklık yoktur. *birle* sözcüğü, kimi araştırmacılar tarafından **biril-* fiilinin zarf-fiil eki almış şekli (Gabain, 1988, s. 93), kimi araştırmacılar tarafından ise *bir* sayı adına eklenmiş zarf yapım ekiyle (Önler, 1996, s. 9-15) ya da *bir* sayı adında olduğu düşünülen enklitikle (Nalbant, 2004, s. 2157-2174) meydana geldiği düşünülmüştür. Aynı şekilde *birge* sözcüğünün de *bir* sayı adından geldiği açık olmakla birlikte hangi ek ya da eklerle meydana geldiği belli değildir. Sözcük kimi araştırmacılar tarafından iddia edildiği gibi *bir* ismine gelen +gA yönelme hâl ekiyle meydana gelmiş olabileceği gibi, *bir* isminin fiil türevi olan *birik-* fiiline gelen -A zarf-fiil ekiyle meydana gelmiş de olabilir (Uçar, 2012, s. 97). *birle* ve *birge* sözcüklerinin oluşumları hakkındaki belirsizlik bir tarafa bırakılacak olursa, her iki sözcüğün de *bir* sayı adından türediği, benzer anlam ve işlevde oldukları açıkça söylenebilir. Diğer taraftan *birle* zarf ve edatının Eski Türkçe metinlerde tanıklanan *birlen* / *bilen* şekilleri de Harezmi Türkçesi metinlerinde yaşamaya devam etmiş zarf ya da edatın /^on/ ekli varyantlarıdır.

10. *akru* ~ *akıru* ~ *akrın* ~ *akrun* ~ *arkun* ~ *akrurak* “yavaşça, yavaş yavaş”

Eski Türkçede *akuru* / *akru* sözcüğü, fiillerin önüne gelerek fiilin gerçekleşme süresi hakkında bilgi veren zarflardandır. Sözcük, Budist çevreye ait Eski Uygurca metinlerde *akuru*, Karahanlı sahasına ait metinlerde ise *akru* ve *akrun* şeklinde ve “yavaşça, yavaş yavaş” anlamlarında zarf görevinde kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesi metinlerinde *akrın*, *akrun* ve *arkun*; Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde ise *arkın*, *arkun* ve *arhun* şekilleri tespit edilmiştir (Clauson, 1972, s. 89-90). Sözcüğün farklı yazılışlara sahip varyantları arasında Eski Uygurcadaki *akuru*'yu asli kabul etmek mümkün görünmekle birlikte, sözcüğün kökeni hakkında herhangi bir kesinlik yoktur. Clauson da (1972, s. 89), sözcüğün kök olabileceğini iddia etmiştir. Sözcük, tarihsel Türk dili alanlarında ya tek başına ya da tekrar edilerek “yavaşça, yavaş yavaş” anlamında zarf göreviyle kullanılmıştır.

Eski Türkçedeki *akuru* / *akru* / *akrun* sözcüğü, Harezmi Türkçesi metinlerinde de tanıklanmaktadır:

Benî İsrâ'ılın yükleri ağır erdi, yadağ 'avretlar, yaş oğlanlar köp için Mūsî Benî İsrâ'ıl birle akru yöriyür erdi (KE_T 182a 10-12), Mūsî aydı: Sizler munda egleniñ, men tağka ağayın, siz soñumça akru akru keliñ, kelâm işitiñ (KE_T 189a 1-2), aşukğan terk arar yügrüp yol almaz / kim akrun sürse tün kün barsa talmaz (HŞ 1904), Bu arada erdi kim hatun yerindin koptı takı elginge bir yitiğ kerey aldı takı akrun bu ér katınğa kelü başladı erse, bu ér andağ sakındı (NF 383/6-7).

Zarfın Eski Türkçe metinlerle ortaklaşan yukarıdaki *akuru* / *akru* / *akrun* şekillerinin dışında, *akıru* (akıru) şekli de görülmektedir: *Körklüg yañaklarıdın katre katre yaş tama başladı, akıru akıru tilin tepretip ... tēyür erdi* (KE_L 237r 17-18).

Eski Türkçede ve Harezmi Türkçesi metinlerine ait yukarıdaki örneklerde görülen *akrun* şekli, yine Harezmi Türkçesine ait aşağıdaki örnekte *akrın* şeklini almıştır: *Benî İsrâ'ılın yükleri ağır erdi, yayağ 'avratlar, yaş oğlanlar köp için Mūsî Benî İsrâ'ıl birle akrın yöriür erdiler* (KE_L 115v 5-7), *Temlihā aydı: kaçar vakt anda bolur kim çögen birle top urarda sarāy tapa kelürde akrın uralıñ, yazı tapa urarda katığ uralıñ* (KE_L 178r 10-11).

Eski Türkçede ve NF'te *arkun* olarak görülen şekil, Harezmi sahasının menzum metinlerinden HŞ'de *arkun* olarak tanıklanmaktadır: *mén ol mūmdın yula mén kim uzun tün / köyer-men ham sızar-men arkun arkun bakar* (HŞ 3141), *artınğa mahrūmlar tég ok ol / hacı bolup barur arkun tutup yol* (HŞ 3657).

Son olarak Harezmi Türkçesinin hacimli eserlerinden KE'da Eski Türkçedeki yaygın *akru* sözcüğünün +rAk ekiyle genişlediği örneklerle de rastlanmaktadır: *Urağut aydı: Ol zālîmdin neteg kurtulduñ? 'Ābid aydı: Akrurak sözlegil, Ṭālūt kapuğka kelip turur* (KE_T 208a 11-12), *Yā 'Ömer akrurak teprengil, bu Muhammed Teñriniñ yalawaçı turur* (KE_L 226v 2).

Eski Türkçedeki *akuru* / *akru* / *akrun* sözcüğü, Harezmi Türkçesi metinlerinde *akru*, *akrun*, *akrın*, *arkun* ve *akrurak* şeklindedir. Sözcüğün Türk dilinin kronolojik seyri içinde *akuru* > *akru* > *akrun* > *arkun* şeklinde geliştiği anlaşılmaktadır. Buna göre Eski Türkçedeki *akrun*, zarfın +n ekiyle genişlemiş şeklidir. Harezmi Türkçesinde *akrun* yanında tanıklanan *akrın*, ikinci hece ünlüsünün darlaşmış şeklidir. Öte yandan HŞ'deki *arkun* ise, *akrun*'un metatezli şeklidir. Harezmi Türkçesi metinlerindeki *akrın* ve *arkun* varyantlarının, Kıpçak ve Oğuz sahalarındaki *akrın*, *akrun*, *arkun* ve *arhun* şekilleriyle ortaklaştığı anlaşılmaktadır. Bütün bu değerlendirmeler sonucunda, Harezmi Türkçesi metinlerindeki *akru* ~ *akru* ~ *akrın* ~ *akrun* ~ *arkun* ~ *akrurak* sözcüklerinin Eski Uygurcadaki *akuru* sözcüğünün varyantları olduğu ve kökteş zarf oldukları anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Harezmi ve Altın Ordu sahalarında yazılmış Türkçe metinler, söz varlığı ve gramer özellikleri bakımından bir taraftan Karahanlı Türkçesinden gelen özellikleri bir taraftan da Kıpçak ve Oğuz diyalektlerinin özelliklerini barındırıyor olması bakımından tarihsel Türk yazı dilleri içinde ayrı bir yere sahiptir. Bu sebeple bu çevreye ait metinlerde yeni sözcükler ya da başka eklerle aynı kök ve gövdeden türetilmiş sözcüklere rastlanılmaktadır. Türk yazı diline Harezmi sahasındaki eserlerle dahil olmuş bu sözcükler, Kıpçak ve Oğuz coğrafyalarında doğmuş Kıpçak ve Oğuz Türkçesi metinlerinin de sözcükleridir.

İsim ve fiil türündeki sözcükler ile Türk dilinin çok az değişime uğramış zamir türündeki sözcükler dışında kalan zarf, edat ve bağlaçlar, diğer sözcük türleri gibi dilin eklenme sistemine tâbi olmakla birlikte sözcükselleşme ve gramerleşme süreçlerine uygun olarak farklı bir yöntemle meydana gelmişlerdir. Türk dilinde zarf, edat ve bağlaçlar, Eski Türkçeden gelen kalıplaşmış sözcükler olarak kullanılmaya devam etmekle birlikte Harezmi Türkçesi ve tarihsel Türk lehçelerinde aynı kök kullanılarak farklı ekler ve stratejiler ile yeni zarf, edat ve bağlaçlar da yaratılmıştır. Bu bakımdan Harezmi Türkçesi metinleri, zarf ve edatlar bakımından da hem Eski Türkçenin söz varlığını yansıtmaktadır hem de yeni sözcüklere sahiptir.

Harezmi Türkçesinde *barça* ~ *barı*, *tagı* ~ *tegrü*, *ötgürü* ~ *ötrü* ~ *öte*, *öñ* ~ *öñi* ~ *öñin* ~ *öñün*, *menizlig* ~ *menzeg*, *kên* ~ *kênrü*, *kayta* ~ *kayra*, *kata* ~ *katla*, *birle* ~ *birge* ve *akru* ~ *akru* ~ *akrın* ~ *akrun* ~ *arkun* ~ *akrurak* sözcükleri aynı kökten türemiş kökteş zarf ve edatlardır.

KISALTMALAR

AY: *Altun Yaruk*;

BT: *Berliner Turfantexte*;

DLT: *Dîvânu Lugâti't-Türk*;

HŞ: *Hüsrao u Şîrîn*;

KB: *Kutadgu Bilig*;

KE: *Kisâsü'l-Enbiyâ Londra Nüshası*;

KEr: *Kıāsü'l-Enbiyâ Tahran Nüshası;*
KTm: *Kur'ân Tercümesi Meşhed Nüshası;*
KTs: *Kur'ân Tercümesi Süleymaniye Nüshası;*

ME: *Mukaddimetü'l-Edeb;*
NF: *Nehcü'l-Ferâdis;*
MN: *Muhabbetnâme;*
MiN: *Miracnâme.*

KAYNAKÇA

- Ağca, Esin (2025). "Harezmi Türkçesinde Katmerli Olumsuzluk İşaretleyicisi Olarak *barı* Sözcüğü Üzerine". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13(46), 551-564.
- Ağca, Ferruh (2015). "Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (*ba:r*, *yo:k*) Gramerleşme Süreçleri". *Dil Araştırmaları*, 16, 83-101.
- Ağca, Ferruh (2018). "Eski Uygurcada Katlama Zarfları". *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, 1-7 Haziran 2028, Ulanbator-Moğolistan, Bildiriler Kitabı I. Cilt. İstanbul: Kesit Yayınları, 14-24.
- Ağca, Ferruh (2019). "Kutadgu Bilig'de Geçen Benzetme Edatları ve sanı 'gibi' Edatı". *Yeni Türkiye 105: İlk Dönem Türkçe İslami Eserler Özel Sayısı I*, 102-111.
- Aka, Murat (2024). "Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Metaforlaşması Bakımından *teg-* "değmek" Fiili". *Akademik dil ve Edebiyat Dergisi* 8(3), 1592-1625.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1988⁴). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Argunşah, Mustafa ve Galip Güner (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, Aysu (1997) *Kıāsü'l-Enbiyâ. I: Giriş- Metin- Tıpkıbasım. II: Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Azılı, Kenan (2021). *Mekândan Zamana Metaforik Transferler, Eski Türkçe Üzerine Teorik Bir İnceleme*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Boeschoten, Hendrik (2023). *A dictionary of early middle Turkic*. Leiden / Boston: Brill Publications.
- Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Çelebi Çam, Safiye. (2025). *Kıāsü'l-Enbiya (Rabguzi) Tahran nüshası (transkripsiyonlu metin), Tahran ve Londra nüshaları arası eş anlamlılık*. Fenomen Yayınları.
- Çetin, Osman Ali (2016). *Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir.
- Demirbilek, Salih (2008). "Tegi Edatı ve Türevleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 1(2) Winter, 94-101.
- Demirci, Ü. Özgür (2021). *Kutb'un Hısrav u Şîrîn'i, Giriş, Metin, Tıpkıbasım*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- Eckmann, Janos ve Aysu Ata (2014). *Nehcü'l-Ferâdis Uştmahtarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*. (Yay. S. Tezcan & H. Zülfiyar). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. Bican ve Ziyad Akkoyunlu (2014). *Dîvânu lugâti't-Türk Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic word formation*. Otto Harrassowitz.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Ergin, Muharrem (1988). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- Gabain, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2015). *Türk Dilinde Edatlar (En eski Türkçe metinlerden zamanımıza kadar) – Yazı dilinde-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Kara, Funda (2009). “Edat ve Zarf Üzerine Bazı Düşünceler”, *Turkish Studies* 4/3: 1281-1300.
- Karahan, Leyla (2012). “Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda “-n” Morfemi ile Ortaya Çıkan Varyantlaşma”, *Türk Moğol Araştırmaları, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı* (Ed. Bülent Gül), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 219-236.
- Karahan, Leyla (2014). “Terimlerde Kapsam Sorunu: “Zarf” Örneği”. *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 4-7 Aralık 2013, Bildiriler Kitabı*. Bursa, 931-937.
- Kaya, Ceval (2021). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Yong Song (2004). *Türk Dillerinde Son Takılar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2004). “Türkçe Enklitik Edatı IA”. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, C. II.*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2157-2174.
- Önler, Zafer (1996). “Türkçede –LA Zarf Eki”. *Uluslararası Türk Dili Kongresi Bildirileri, 1992*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 9-15.
- Sağol [Yüksekkaya], Gülden (1993). *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Introduction and Text I*. Sources of Oriental Languages and Literatures 21, Turkish Sources XIX, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations.
- Sağol [Yüksekkaya], Gülden (1995). *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Glossary II*. Sources of Oriental Languages and Literatures 21, Turkish Sources XXIII, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations.
- Şimşek, Yaşar (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş – Metin – Dizin)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şirin, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uçar, Erdem (2012), “Uygurca birgerü Üzerine”, *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 24, 93-100.

- Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uygurcanın El Sözlüğü*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften.
- Yüce, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb- H̄ārizm Türkçesi ile tercümelî Şuşter nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

OKTAY YİVLİ

Kırk Yama

AŞK, EDEBİYAT ve ÖTEKİ ŞEYLER

Günce Yayınları

Mahmut Babacan

Üniversiteler İçin

Türk Dili Kompozisyon Bilgileri

Günce Yayınları

8.
BASIM

Başka Bir Tarih Hayal Etmek

TÜRK EDEBİYATINDA ÜKRONYA

MURAT GÜR

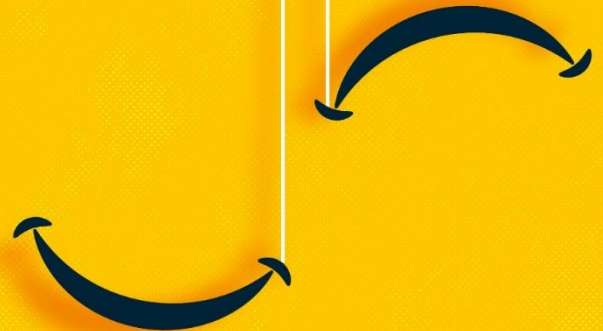

Günce Yayınları

DR. MUSA ERASLAN

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK ŞİİRİNDE

MİZAH VE İRONİ

Günce Yayınları